

Faiq Ələkbərli

*AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru*

VYazı

Bir çox səbəblərdəndir ki, çar Rusiyası dövründə M.F.Axundzadənin, M.A.Şahtaxtının «əlifba və din islahatları», Mirzə Kazım bəyin «dil islahatı» Rus-Avropa alimləri tərəfindən rəğbətə qarşılanmış və onlara lazımı dəstəklər verilməmişdir. 1909-cu ildə Əli bəy Hüseynzadə bu «islahatlar»ın antislamlıq, antitürk mahiyyətini görərək bildirmişdir ki, «əlifba islahatı»nın (buna «din islahatı»nı da əlavə etmək lazımdır) tərəfdarlarının (Axundzadə, Şahtaxtılı) Tiflisdən bunu bəyan etmələri çox düşündürücüdür: «Üç yüz milyon İslamın əlifbasının altmış-yetmiş milyon türkün imlasını bir hökmi-qaraquş ilə türkün, İslamın mərkəzindən uzaq olan yuvalarından birdən dəyişmək istəyirlər! Halbuki, böylə mühüm bir əmr üçün kəndilərdə lazım gələn məlumatdan əsər belə yox! Türkün imlasını islahı üçün deyil, sərf və nəhvi mükəmməl bilmək, bəlkə bütün türklərin tarixinə, ədəbiyyatına, etnoqrafiyasına, fonologiyasına haqqı ilə əşina bulunmaq tələb edər».1 Fikrimizə, Ə.Hüseynzadə xeyli dərəcədə haqlı idi ki, orta q Türkcədən ayrı Azərbaycan türkcəsinin inkişafında, eləcə də əlifba və din islahatı məsələsində əvvəlcə çar Rusiyası, sonralar Sovet Rusiyasının maraqlı və icraçı olmaları təsadüfi olmamışdır.

Hər iki halda məqsəd Azərbaycanı Türk dünyasından, xüsusilə Qacarlar və Türkiyə türklərindən ayırmaq idi. Ona görə də Ə.Hüseynzadənin vaxtında ruslaşdırmaq siyasətinə qarşı irəli sürdüylü «Osmanlı türkcülüylü» ideyasına haqq qazandırmamaq mümkün deyil. Bu ona işarə idi ki, «islahatlar» məsələsində Axundzadə, Mirzə Kazım bəy, M.A.Şahtaxtılı hansısa sifarişləri bilərəkdən və ya bilməyərəkdən gündəmə gətirirdilər. Çünki əlifba və dil «islahatı»nın əsas müəllifləri çar Rusiyası və Avropa ideoloqları idilər. Onlar müsəlman xalqlarının «oyanışına»-«maariflənməsinə» xidmət adı altında müsəlmanların orta q ərəb əlifbasını, türklərin orta q türk dilinin aradan qaldırmaq xətti götürmüşdülər. Ancaq bunu inandırıcı etmək üçün elə bir şərait yaratmışdılar ki, həmin ideyaları da qandırılmış türk mütəfəkkirləri irəli sürürdülər.

Eyni xətt «din islahatı» adı altında da aparılır, «İslam birliyi»ni parçalamaq üçün ayrı-ayrı təriqətlərin inkişafına geniş şərait yaradılırdı. Belə ki, çar Rusiyasının şərqsünasları İslam dininin əsasını təşkil edən Sünnə-

ni bir kənara qoyaraq, ayrı-ayrı təriqətlərlə bağlı tədqiqatlar aparır və əsərlər, jurnallar nəşr edirdilər. Onlar bu işə Mirzə Kazım bəy kimi Azərbaycan Türk mütəfəkkirini də cəlb etməklə məsələnin əsil mahiyyətini gizlətməyə çalışırdılar. Məsələn, Axundzadə, Şahtaxtılı «əlifba və din islahatları» uğrunda çalışdığı bir zamanda, M.Kazım bəy türk dilinin ayrı-ayrı ləhcələri və ənənəvi İslam dininə aidiyyətini olmayan ayrı-ayrı təriqətlərlə bağlı əsərlər yazmışdır. Çar Rusiyası maraqlı idi ki, burada yaşayan türk-tatarların vahid millət (türk milləti: azərbaycanlı, baş-

nı sübut etsinlər. Hər iki halda müstəmləkə siyasəti və bunun nəticəsi olaraq Azərbaycan Türk varlığının assimilyasiyası prosesi baş vermişdi. Çünki milli dilin adının dəyişdirilməsi ilə yalnız, millətin milli kimliyinə zərbə vurulmamış, həm də onun mədəniyyəti, ədəbiyyatı və tarixi də saxtalaşdırılmışdı.

Bu baxımdan Mirzə Kazım bəyin «Azərbaycan ləhcəsi», Ünsizadə qardaşlarının və Şahtaxtılının «Azərbaycan dili», «Azərbaycan milləti» mülahizələri çar Rusiyasında qəbul görmədiyi halda, ancaq SSRİ dövründə müstəmləkə siyasətinə uyğun-

də Bakıxanov Bakıda dünyəvi məktəbin açılması, həmin məktəbdə də türk (Azərbaycan), rus və fars dilində dərslərin verilməsi layihəsini irəli sürsə də, çar Rusiyası buna razılıq verməmişdir. Çünki çar Rusiyası üçün imperiya siyasəti ilə üst-üstə düşməyən milli və dünyəvi ruhlu məktəblərin açılması qətiyyən yol verilməzdi. Bu baxımdan Quzey Azərbaycanda milli-dini yönümlü məktəblər ya məscidlərin nəzdində mədrəsələr-məktəblər (1842-ci ildə Bakı, Lənkəran, Şəki, Qarabağ, Şirvan, Quba qəzalarında 502 məktəbdə 534 müəllim, 5242 şagird) ya da

lini geniş əhali kütləsi içərisində yaymağa çalışır və beləliklə də kiçik xalqları, o cümlədən Azərbaycan xalqını ruslaşdırmaq siyasətini yeridirdi».

Əlbəttə, çar Rusiyasının Azərbaycanın şimal torpaqlarını işğal etdikdən sonra yerli xalqın dilinin, adının, mədəniyyətinin, tarixinin saxtalaşdırılması ilə bağlı atdığı addımlar cavabsız qala bilməzdi. Bu baxımdan, Quzey Azərbaycan türklərinin assimilyasiyasına yönəlməyə başlayan Azərbaycan xalqının şüurunda milli özünüdərk prosesinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Hər bir xalqda milli öz-

Quzey Azərbaycanda Milli Azadlıq Hərəkatının yaranması və əsas mərhələləri

qirt, özbək, qazax və b.), vahid dil (türk dili: Azərbaycan, tatar, qazax, özbək və s.), vahid din inancları (İslam dini: sünni, şiə, bəhai, vahabi, şeyxilik və b.) aradan qaldırılın və parçalan-sın.

Yeri gəlmişkən, çar Rusiyası türk millətinin (Azərbaycan), türk dilinin (Azərbaycan) varlığını inkar edib, onu «tatar milləti», «tatar dili» olaraq əsaslandırmağa çalışdığı kimi, Sovet Rusiyası da bir müddət türk milləti, türk dili, türk tarixi anlayışlarının mövcudluğuna dözdüyü halda, sonra sələfinin yolunu başqa bir üsulla davam etdirərək, artıq «Tatar milləti», «Tatar dili»ni bir kənara qoyub «Azərbaycan milləti», «Azərbaycan dili», «Azərbaycan tarixi» versiyaları üzərində dayanmışdı. Üstəlik, çarizm A.A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, M.Kazım bəy və başqalarını kö-nüllü ya da zorla «tatar dili», «tatar ədəbiyyatı», «tatar tarixi» məsələsinə cəlb etdiyi kimi, Sovet Rusiyası da türklükdən uzaq «Azərbaycan dili», «Azərbaycan ədəbiyyatı», «Azərbaycan tarixi» ideyasından çıxış edərək yerli ziyalıları məcbur edirdi ki, yeni yaradılmış «Azərbaycan milləti»nin dilinin, tarixinin, ədəbiyyatının Türk dilindən, Türk tarixindən, Türk ədəbiyyatından tamamilə ayrı, müstəqil bir dil olması-

laşdırılmağa başlandı. Məsələn, A.A.Bakıxanov çarizmin ruslaşdırma siyasəti nəticəsində bir şeirini «Türk nəğməsi» adlandırmaq əvəzinə «Tatar nəğməsi» başlığı verdiyi halda, artıq F.S.Qasımzadə Sovetlər Birliyi dövründə bu şeiri «Azərbaycan nəğməsi» kimi qələmə vermişdir.2 Müstəqilliyimizin bərpasında sonra da, Bakıxanovun şeirini «Türk nəğməsi» kimi deyil, «Azərbaycan nəğməsi» kimi qəbul etmək geniş yayılmışdır.

Çar Rusiyası və Sovet Rusiyası dövrlərində Quzey Azərbaycanda mədəni mühitin imperiya maraqlarına uyğun olaraq formalaşması istiqamətində, yeni ruslaşdırılması məsələsində rus ideoloqlar həddən artıq əmək sərf etmiş, mümkün olduğu qədər Azərbaycan türklərini milli (türk), dini (islam) və dünyəvi məsələlərdən uzaq tutmağa çalışmışdır. Çar Rusiyası üçün imperiya maraqlarına uyğun olaraq milli məsələ yeni mələz «xalq» yaratmaq yoluyla, dini məsələ məzhəbciliyə, xurafata və fanatizmə dəstək verib İslam dinini gözəndə salmaqla və dünyəvi məsələ Şərq-İslam-Türk mədəniyyətindən uzaqlaşdırılıb qabaqcıl rus-Avropa mədəniyyətinə qovuşmaqla həll olunmalı idi. Məhz bu cür imperiya siyasətinin nəticəsi idi ki, 1832-ci il-

məscidlərin nəzdində olmayan müstəqil məktəblər şəklində fəaliyyət göstərirdilər.

Türkmənçay müqaviləsindən sonra (1828) ruslaşdırma siyasətini təhsil sahəsində daha diqqətlə və planlı şəkildə aparan çarizm 1830-cu ildən (Şuşa) etibaren qəza məktəbləri (Bakı-1832, Nuxa-1833, Gəncə-1837, Naxçıvan və Şamaxı-1838) açmağa başladı. Bununla da 1850-ci illərin sonuna doğru Quzey Azərbaycanda olan doqquz rus məktəbindən beşi qəza (uçsinifli), üçü birsinifli ibtidai (Quba, Lənkəran, Ordubad) və biri ali dörd sinifli (Şamaxı) məktəb idi.4 Əvvəlcə, bu qəza məktəblərində yalnız rus uşaqlar təhsil alırdılarsa, yavaş-yavaş bu məktəblərə Azərbaycan türklərinin övladları da üz tutmağa başladılar. Çarizm qəza məktəblərində Azərbaycan türkcəsi və islam dininin tədrisinin həyata keçirməklə, azərbaycanlıları bu məktəblərə cəlb etmək, daha sonra da imperiya maraqlarına uyğun rusdilli ya da rusbaşlı kadrlar yetişdirmək idi. Akademik Hüseyn Əhmədov yazır: «Çarizm məktəb və mədrəsələrin kütləliyindən, orada oxuyan şagirdlərin çoxluğundan, təhsil almağın müsəlmanlar üçün dini borc olmasından istifadə edərək, bu məktəblər vasitəsilə rus dilini, rus təhsil-

nüdərk o vaxt başlayır ki, o, özünün milli mənsubiyyətinin, dilinin, mədəniyyətinin saxtalaşdırıldığını görməyə, dərk etməyə başlayır. Bizə elə gəlir ki, XIX əsrin əvvəllərinə qədər şimal-cənub Azərbaycan türkləri belə bir ciddi təhlükə ilə üz-üzə qalmamışdılar. Belə ki, yaxın tarixi keçmişdə – Atabəylər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar dövründə Azərbaycan türkləri belə bir sıxıntı keçirməmiş və sadalanan dövlətləri haqlı olaraq öz dövlətləri hesab etmişlər. Yalnız Səvəfi şahlarından bəzilərinin İrənfars meyilli olması Azərbaycan türkləri arasında ciddi narazılıqlara yol açmışdır ki, din faktoru və başqa amillərlə də bu narazılıqları aradan qaldırmaq mümkün olmuşdur. Bu baxımdan çəkinmədən deyə bilərik ki, XIX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan türkləri əsasən «tarixi-coğrafi Azərbaycan» ərazisində mövcud olan dövlətlərin tərkibində birlikdə yaşamış və həmin dövlətləri, o cümlədən Xanlıqları özəlirəki hesab etmişlər. Lakin çar Rusiyasının Azərbaycanın quzey hissəsini işğal etməsi və bunun ardınca yerli əhaliyə qarşı assimilyasiya siyasəti yürütməsi milli özünüdərkə – milli oyanışa səbəb oldu.

Əhməd Cəfəroğlu 1932-ci ildə «Azərbaycan Yurt Bilgisi»ndə nəşr olunan «Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi işləri» silsilə məqalələrində haqlı olaraq yazırdı ki, Qafqazın və Quzey Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı, həmin işğaldan dərhal sonra Azərbaycan türklərinin başladığı milli mücadiləsi qanla yazılmalıdır.6 Dogrudan da, Azərbaycan türkləri çar Rusiyasının işğalçılığı ilə heç bir zaman barışmamış, Gəncə xanı Cavad xanın, eyni zamanda Şəki (Səlim xan), Bakı (Hüseynqulu xan) xanlarının təmsalində mücadiləni daima davam etdirmişlər. Eyni zamanda, Türkmənçay müqaviləsindən sonra da Quzey Azərbaycanda Rus işğalçılığına qarşı onlarla üsyanlar gerçəkləşmiş (Lənkəran, Car-Balakən, Quba, Şəki, Zaqatala və b.), qaçaq hərəkatları baş qaldırmış (Qaçaq Nəbi, Qaçaq Kərəm və b.) və ən önəmli Şeyx Şamilin başçılığıyla bütün Qafqaz xalqlarının birgə ortaya qoyduğu milli azadlıq hərəkatı baş vermişdir.